

Т. Сивець, асп.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

КОРЕЛЯТИВНІСТЬ КОНЦЕПТІВ "ЗНАННЯ" ТА "ВІРА" У КИЄВОРУСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ

Стаття присвячена проблемі дослідження концепту як структурної складової художньої дійсності у текстах києворуських книжників. Основними концептами для літературознавчого аналізу обрано бінарну модель "Віра/Знання" у проповідях Іларіона Київського, Феодосія Печерського та Луки Жидяти.

Ключові слова: архетип, внутрішня форма, концепт, культура, образ, свідомість автора, символ.

Проблема дослідження концепту час від часу актуалізувалася у різних напрямках гуманітарних знань. Визначаючи дефініцію у суміжності з можливим теоретико-понятійним рядом із міжгалузевих дисциплін, учені акцентували увагу і на її філософських особливостях, і на літературознавчих, і на психолінгвістичних. Відтак, одночасно із введенням в наукову методологію концептуального аналізу художніх текстів формувалась проблема окреслення літературознавчих дисциплін, де векторним спрямуванням фігурували б концепти як структурні компоненти художньої дійсності автора. Сутність концепту, будучи предметом ретельного вивчення з боку філологів та культурологів, значно поглибилась і витворила цікаве коло дискусійних питань. А з'ясування еволюції самого терміна сягнуло доби європейського Середньовіччя у Франції.

Попри розмаїття філософського-лінгвістичних та філологічно-герменевтичних тлумачень терміна "концепт" поставимо собі за мету визначити особливості генеалогії поняття з погляду сучасної медієвістики, а також прослідкувати експлікацію бінарної моделі "Віра/Знання" у творчості києворуських книжників.

С. Неретіна, вивчаючи творчу спадщину французького богослова П'єра Абеяра, зазначала, що "суть концептуалізму полягала у виявленні універсального через особливе, конкретне, що є зрощеним буттям". На думку вченої, концептуалізм був певним чином "спробою текстологічного аналізу художнього твору",

а текстологія як наука – єдиновірним напрямом з'ясування ціннісної сутності базових екзистенційних концептів [Неретіна 1994, 8].

Концептуалізм як напрям виникає у XII столітті, переходову епоху, коли культурний досвід людства акумулюється і "замикається на індивіда". Продовжуючи думку С. Неретіної, зауважмо, що концептуалізм не випадково формується саме в епоху Середньовіччя. Основним і єдиним текстом для вивчення і пізнання було Святе Письмо, або, як його іще називали, Слово. Автором тексту вважався Бог, а що найцікавіше, це факт даності тексту, а не його художня колективна чи ідіостилістична авторська реалізація. Про вільнодумну інтерпретацію Святого Письма не могло бути й мови, для детальних тлумачень застосовувався метод екзегези, який був під силу тільки освіченим у сфері теологічної думки людям – екзегетам. Таким чином, коментатор-екзегет застосовував 3 види тлумачень: буквальний (граматичний або історичний), смисловий і настановчий (сентенція). Процес читання і пояснення ставав схожим на розлогий коментар, де фраза чи уривок із тексту прочитувалась через тринітарний підхід для остаточного розуміння. Реципієнт (слухач, співучасник текстологічного аналізу) сприймав почуте на буквальному рівні, відчитував змістовне символічно-алегоричне навантаження із містичним підтекстом, а також "тропологічно". Це давало можливість виявити особливий характер середньовічного слова: "містично орієнтованого, так як і містика була логічно організованою". Глоси, або помітки на полях першоджерела, які залишав екзегет, утворювали цілий комплекс аргументів "за" і "проти" почутого (прочитаного), а отже, формувалась тонка межа між даністю і оригінальним розумінням контекстуального інваріанту. Культура повільно, але впевнено відділяється від релігії. Розум і віра відтепер не просто сплітались воедино, але формували аксіологічну переорієнтацію превалюванням одного концепту над іншим. "Раціональне вводиться в саме осердя віри – в текст Святого Письма", а відома формула Ансельма Кентемберійського "вірую, щоб розуміти" дзеркально обрамлює епіку мислення П'єра Абеляра – "розумію, щоб увірувати" [Неретіна 1994, 12]. Французький богослов, витворюючи власний підхід до розуміння сутності речей, починає говорити про "універсалії". Оскільки

діяльність інтелекту тяжіє до надзвичайно високого рівня абстрагованості, то "універсалії" у розумі людини втілювались у загальні поняття – "концепти". Тут важливо наголосити, що деякі енциклопедії та словники подають визначення концепту через поняття, не розмежовуючи їхню нетотожну природу, хоча акцент на "інакшості" цих двох вербальних феноменів був ще очевидним у Середньовіччі. Для П'єра Абеляра "концепт був спробою "схопити" інтенціонально-смыслову дію, а не дію загалом". Тому не мова як інваріант ментальної дійсності поставала в центрі уваги богослова, а мовлення, яке визначалось особистістю індивіда, тобто яскраво відрізняло його від іншого мовця. Йдеться про увагу не стільки до вибірковості "авторитетних" уривків, а про метод сповіщення сутності обраного уривку, можливо, інтерлокутивні принципи тлумачення і навіть елоквентні здібності коментатора. Глоса із помітки перетворюється в надзвичайний потік драми свідомості мовця, обростає особистісними характеристиками індивідуальності, а у підсумку – могла повноцінно вивищитись у жанрове утворення проповіді, коли тлумачення виголошувалось з певної нагоди перед відповідною аудиторією поважним представником священства.

У дослідженні В. Сулими ключове поняття "концепт" доповнюється суттєвим атрибутом "біблійний". Наголошуючи на тому, що "біблійний концепт здатний розширювати власну ідеосферу й концептосферу", вчена порушує ще одну проблему: рецептивність біблійно-літературних зв'язків, адже в спектр периферійних понять потрапляють і "біблійні алегорії", і "біблійні алюзії", і біблійні коди", і "біблійні образи", "біблійні символи" тощо. Вартісною тезою дослідження В. Сулими є її упевненість у вагомості "ціннісних кодів християнської літератури й культури, що складають біблійні концепти", адже саме така парадигма концептів здатна була вийти за межі унікальної етноментальності й конфесійного спрямування, натомість "прищепившись до нелінійних тенденцій розвитку літератур" [Сулима 2007, 6]. Щоб підтвердити свої міркування, вчена вдається до аналізу концепту "вода", виводячи його ідеосферу від старозавітніх та новозавітніх тлумачень до контекстуального сприйняття в поемі-монолозі "Тихе віяння" письменниці ХХ століття – Ірини Жиленко.

У лінгвістичній концептології за спостереженням Х. Щепанської також виявилась неоднозначність суміжних понять в культурній парадигмі. Побутовуючи то як "елементи лінгвокультурної картини світу", то як "субелементи один одного", поняття "словесний образ", "концепт" і "вербальний символ" значно ускладнили розмежування і в літературному дискурсі. Відповідно дослідниця запропонувала сприймати варійовані смислоподібні поняття як "конструктивні елементи концептуальної картини світу", проте визначила основною одиницею мовної картини світу – "словесний образ" [Щепанська 2012, 66]. Однак йдеться не зовсім про мовну картину світу, а про втілення авторської свідомості в художній тканині тексту за певних культурних умов. Тому функціонування концепту, на нашу думку, буде першочерговим, оскільки він здатен побутовувати поза свідомістю автора. А процес естетичної рецепції відбувається через посередництво автора і втілення ним ідейної сутності обраних концептів через текст, адресований читачеві.

Не менш актуальною є думка А. Большакової, котра, з'ясовуючи смислову сутність архетипів, дійшла висновку, що "архетип" як такий корелює із концептом – "інваріантним ядром людської ментальності, що видозмінюється у відповідності до конкретної історичної ситуації, в протидії їй та адаптації до неї". Даючи визначення "архетипи", вчена підкреслює, що це і є "базові концепти, які задають координати, в яких людина сприймає і осмислює світ і здійснює свою життєдіяльність" [Большакова 2010, 48]. Невипадково сучасники висувають вимоги щодо якомога детальнішого відтворення архетипних моделей, адже, за словами дослідниці, при порівнянні шекспірівського Гамлета і "сучасного Гамлета" цілком зрозуміло, що у першому випадку йдеться про пасивність відтворення культурного прошарку в контексті, тоді як у другому випадку – актуалізуються конкретні якості, котрі є вимогою тієї епохи, котра повертається до обраного архетипу.

Ураховуючи проблематику окреслення сутності "концепт" та його еволюційні характеристики, вважаємо за необхідне визначити його смисл через християнський дискурс у зв'язку з обраними текстами. Інтеграція християнства на Русі відбувалась поступово. Нова релігія впливала на світогляд русичів та асимілю-

валась в уже усталені етноментальні стереотипи, що і відобразалось у книжності. Попри високий етично-моральний ідеал християнство все-таки викликало спротив: з одного боку, це автентичність язичницької традиції, а з іншого – релігійні доктрини, які теж прагнули утвердитися на теренах Київської Русі. Отож, у скрипторів, очільників новонаверненої пастви і одночасно речників суспільно-політичної ідеології князя з'являлось одразу кілька завдань – 1) перекладати та адаптувати візантійську літературу до потреб і вимог руського культурного осередку; 2) духовно наставляти вірян і переконувати їх в істинності обраного шляху для спасіння; 3) мудро синтезувати ідеї державного значення із постулатами священного авторитету – Біблії. Як наслідок, починало витворюватись оригінальне письменство, що виразно урізноманітнювало руську культурну традицію. За словами Д. Чижевського, "творам київської літератури XI ст. властива певна стилістична "монументальність" [Чижевський 1994, 74]. Автори прагнули мінімізувати використання художніх прикрас, максимально спростити синтаксис, а натомість зосередити увагу навколо однієї теми. Таким чином, зміст виступав домінуючим над формою, зокрема у жанрі проповіді. А сам художній текст нагадував структуру музичного, де монотема обростала множинністю варіацій.

Базовими акцентами розвитку монотеми у творчості Іларіона Київського, Луки Жидяти та Феодосія Печерського були концепти "віри" та "знання". На відміну від конкретного втілення ідеї в образі, концепт апелював до смислу, сутності запред'явленої теми. Так, утвердження християнства як єдино правильного світоча в руській землі мусило пройти спочатку крізь серце, а через посередництво зміцнілої віри, осягнутись розумом. Інколи відбувався і зворотній шлях, як у П'єра Абеляра. Книжник мусив наводити значну кількість аргументів, щоб людина, знаючи про сакральне, могла відчутти "божественне осяяння" в особистому профанному вияві життя. Спосіб підбору аргументів у відповідності до провідних концептів "віри" та "знання" і був ключем до оригінальності вияву авторської позиції в художньому тексті. Самі ж книжники як представники священства жили вірою, вірою писали і вірою сподівались на гуманізацію суспільної поведінки через настановче слово. **Іларіон Київський**, книжник із

кола Ярослава Мудрого, вибудовував своє бачення інтеграції християнства на Русі в порівняльному аспекті старозавітніх та новозавітніх істин у "Слові про Закон і Благодать". Структурна частина під назвою "Похвала християнізації Русі" містить такі слова: *"І були ми сліпими і світла правоти не бачили, а в омані ідольській блукали і до того ж глухими були до спасенного учення. Та помилював нас Бог і возсіяло і в нас світло розуму, щоб пізнали Його"*. Очевидно, що Іларіон співвідносить поширення християнської віри із благодаттю, більше того називає її "світлом розуму", що підтверджує численними цитаціями із Святого Письма. Не можна оминати того, що київський митрополит охоплює увагою і виголошує похвалу не лише авторитету Святого Письма, апостолам і святим отцям, а й князям – Володимирі, який прийняв істинну віру, і Ярославу Мудрому, який її поширив і зміцнив. Крім того, похвали удостоюється навіть руський народ, що відкинувши старозавітні істини із "ветхого Адама" перетворився у "воїна Христового". Повертаючись до спостережень А. Большакової, звернімо увагу на те, що ідейне навантаження урочистої проповіді "Слово про Закон і Благодать" потім знову відлунювало ремінісценціями в історії української літератури, зокрема, в драматургії поч. ХХ т. (Іван Кочерга "Ярослав Мудрий"). Один із розділів драми з однойменною назвою активно підіймає з глибин ХІ століття ідею "мудрого і розсудливого управління". Водночас виникають підстави говорити і про концептуальне співвідношення "віри" та "розуму" в ідеального правителя Київської Русі. Автор свідомо присвоює кожному структурному розділові своєрідні алюзії та ремінісценції, а у випадку із назвою проповіді – намагається залучити читача не лише до віднайдення ідейно-смыслового контексту драми, а й адаптувати написаний для сучасників текст до рівня архетипного значення, зацентувати увагу не лише на спробі конгеніального прочитання, а й обов'язкового зіставлення своєї позиції з позицією визначної постаті для того часу – Іларіона.

Слід відзначити, що попри загальний розвиток жанру проповіді в киеворуському книжному просторі, вона все-таки формувалась у двох варіантах: урочиста та проста. Якщо Іларіон Київський і належав до творців "монументального стилю", проте

культивування концептів "віри" та "знань" відбувалось у широкому символіко-алегоричному втіленні. Так, звернення до образу Ісуса Христа як боголюдини, порушувало ідею співвідношення теоцентричного та антропоцентричного, що в гармонійному поєднанні сприяли приходу ідеальної особистості: *"Справжня людина, бо олюдився, і не привидився, але справжній Бог за Божественною суттю, а не звичайна людина, що виявляє на землі Божественне й людське"*. Однак, реалізація образу князя Володимира здійснюється у відмінній ціннісній кореляції: "віра" домінує над "розумом", а як результат – прямий аргумент для законної канонізації. З іншого боку, слушно зауважує сучасний медієвіст О. Сліпушко, наголошуючи на витворенні образу князя Володимира як такого, що запровадив християнство не в результаті грецьких впливів, а за власним глибоким внутрішнім переконанням, натхненний Богом [Сліпушко 2009, 129–129]. У цьому випадку можемо відзначити превалювання "розуму і розсудливості" за сприяння "божественного просвітлення".

Лука Жидята у творі "Повчання архієпископа Луки до братії" так звертається до пастви: *"...браття, щонайперше такої заповіді всі християни мають твердо триматися – вірити в єдиного Бога, котрого прославляємо у Трійці, в Отця і Сина і Святого Духа, як навчили апостоли і святі отці установили: "Вірую в єдиного Бога", до кінця. Віруйте ж, як і я, у воскресіння, і в життя вічне, і у муки вічні для грішників"*. Підтвердженням для інтелектуального сприйняття інтерпретації заповіді віри автор використовує один із методів ще античного вчення – еристички, де апелювання до авторитету вважалось чи не найсильнішим аргументом у диспуті. Лука Жидята не тільки підкреслює визначні постаті апостолів і святих отців, цитати із Святого Письма, а й говорить про особистий шлях аскези – духовне самовдосконалення. Представляючи жанр простої проповіді, автор не апелює до складних символічних образів, а натомість вибудовує лаконічну настанову для щоденного життя і братії, і мирян. Визначальними для книжника є не тільки концепти "віри" та "знання" про християнські чесноти, а й "любов", "милосердя", "співчуття", котрі вводяться в текст проповіді за рахунок непрямого старозавітного Декатилону та євангельських афоризмів. Крім того, повчаючи братію, як поводити себе в церкві, руський

скриптор вдається до інтерпретації концепту "розуму" в духовному середовищі: *"У церкві стійте зі страхом Божим, не розмовляйте і навіть не думайте ні про що, а усім своїм розумом моліть Бога, хай простить вам Бог гріхи"*. Так, перебування в храмі Божому потребує максимального відсторонення мисленевих дій, що стосуються мирських турбот. Завдання розуму – через здатність епіфанії в процесі молитви поєднуватись із божественною суттю, а найвищим доказом такої необхідності поведінки є прощення гріхів.

Феодосій Печерський зосереджує свою увагу на питаннях віри у тексті "Слово про віру латинську чи варязьку", який був адресований як відповідь на питання князя Ізяслава: *"... Я Федос, бідний слуга пресвятої Трійці, Отця і Сина і Святого Духа, народжений у чистій і православній вірі і вихований у гарній настанові правовірними батьком і матір'ю, які наставляли мене на правильний закон. До віри ж латинської не прилучатися, їх звичаїв не триматися, від їхнього путання втікати, від усякого їхнього вчення втікати..."*. Руський книжник, на відміну від Луки Жидяти, звертається до авторитету емпіричних знань свої батьків, а також спадкової традиції дотримання "правильного закону". У підсумку, знання князя поглиблюються не лише у питаннях християнської віри, а й доповнюються діалектичною парадигмою аргументів на тему "кривовір'я". Визначення домінуючих характеристик концепту "віри" у Феодосія Печерського здійснюється за допомогою методу доведення від супротивного: знати, у що вірити правильно, коли однозначно впевнений і обізнаний з неправотою кривовірців.

Зважаючи на особливості формування оригінальної літератури на Київській Русі та враховуючи місце автора в культурному процесі, можемо зробити висновки про нерівноцінні аксіологічні характеристики корелятивної пари концептів "віра/знання". Безумовно, до рівня архетипу вивисується концепт "віра", він дійсно знаходиться в центрі історичної ситуації, а саме прийняття християнства. Він адаптується до світогляду русичів і дуже сильно впливає не лише на життєдіяльність простого народу, а й часом рішення князівського оточення. Проте концепт "знань" аж ніяк не нівелюється. За потреби розуміння паствою основних постулатів віри і створюється ряд художніх текстів у жанрі проповідей, а також поширю-

ється перекладна література. Сутність концепту як такого дійсно наближується до Абелярового, адже внутрішня форма смислу набирає своєї вартісності тільки через експлікацію аргументів у проповідях руських книжників, проте превалювання раціонального на час XI століття в європейському Середньовіччі не співвідноситься із розвитком теологічної думки на Київській Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. <http://litopys.org.ua> Іларіон Київський "Слово про Закон і Благодать". Переклад В. Яременка.
2. <http://litopys.org.ua> Лука Жидята "Повчання архієпископа Луки до братії". Переклад О. Сліпушко.
3. <http://litopys.org.ua> Феодосій Печерський "Слово про віру латинську чи варязьку. За виданням: Феодосія Печерського Слово про віру латинську чи варязьку / Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. – К., 2000. – С. 363–365.
4. Большакова А.Ю. Архетип – концепт – культура // Вопросы философии. – 2010. – №7. – С. 47–53.
5. Неретина С. Слово и текст в средневековой культуре: концептуализм Абеляра – М., 1994. – 216 с.
6. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.): Монографія. – К. : Аконті, 2009. – 416 с.
7. Сулима В. Біблійні концепти і проповідницька традиція української літератури (на прикладі концепту води) // Слово і час. – 2007. – № 12. – С. 3–16.
8. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль: МПП "Презент" за участю товариства "Феміна", 1994. – 480 с. – (Наукове видання).
9. Щепанська Х.А. Мовний образ, концепт, вербальний символ і їх функціонування в художньому тексті // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. Праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 33. – С. 66–71.

Стаття надійшла до редакції 24.04.16

Т. Сивець, асп.

Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

Коррелятивність концептів "Знання" і "Вера" в киеворуських проповідях

Стаття посвячена проблемі дослідження концепта як структурної складової художественної дійсності в текстах киеворуських книжників. Основними концептами для літературознавчого аналізу изб-

рана бинарная модель "Вера/Знание" в проповедях Иллариона Киевского, Феодосия Печерского и Луки Жидяты.

Ключевые слова: архетип, внутренняя форма, концепт, культура, образ, сознание автора, символ.

T. Syvets, PhD Student

Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv

Correlativity of concepts "Knowledge" and "Faith" in the Kyiv Russ homilies

The article is devoted to a research problem of a concept as a structural part of artistic reality in the works of Kyiv Russ scribes. "Faith/Knowledge" are chosen in the function of binary model as the main concepts for literary analysis in the homilies of Ilarion Kyivsky, Pheodosiy Pechersky and Luka Zhydyata.

Key words: archetype, inner form, concept, culture, image, author's consciousness, symbol.

УДК: 821.161.2-225.09 Порфирій Горотак

Т. М. Синьоок, асп.

Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

КОГО ВИСМІЮВАВ ПОРФИРІЙ ГОРОТАК?

У статті досліджено вплив "людського фактору" на розвиток літературної містифікації Порфирій Горотак. Проаналізовано пародії на Мистецький Український Рух і реакцію очільників руху на них.

Ключові слова: містифікація, пародія, МУР.

Людський фактор у літературі й критиці зокрема – явище, яке може багато пояснити, якщо заглибитися за лаштунки творення художніх текстів. Значно більшою мірою це стосується пародій, бо пародія – один із найбільш прив'язаних до контексту жанрів, і без розуміння того, які стосунки склалися в авторів містифікації із організаторами й ідейними натхненниками тогочасного літературного еміграційного руху, неможливо зрозуміти, приміром, за що Юрій Шерех ображався на Юрія Клена. А за Порфирія Горотака ідеолог МУРу ображався насамперед.

Коли "Дияболічні параболи" побачили світ, їх зустріли по-різному. Одні критики, як-от Юрій Лавріненко й Іван Кошелівець